

BACHELOROPPGAVE

Historiske hageplanter i rurale strøk i Vest-Norge

Kartlegging og bevaring av genetiske ressurser

Av

Kandidat nr. 110

Thea Nesdal

Landskapsplanlegging med landskapsarkitektur

PL 491

Juni 2012

Forord

Denne bacheloroppgaven utgjør den avsluttende delen av studiet landskapsplanlegging med landskapsarkitektur ved Høgskulen i Sogn og Fjordane. Arbeidet med oppgaven begynte med feltarbeid sommeren 2011, men det meste ble skrevet våren 2012. Oppgaven omhandler historiske hageplanter i rurale strøk i Vest-Norge og hvordan disse kan brukes i en sansehage for demente. Stor planteinteresse helt fra barndommen, og særlig for de gamle staudene, gjorde dette til et naturlig valg av oppgave.

Arbeidet med oppgaven har vært svært lærerikt, interessant og inspirerende. Jeg vil takke alle hageeierne for at de tok seg tid til å vise meg rundt i hagene sine. En spesielt stor takk til Inger Fure ved Jostedalsbreen nasjonalparksenter som guidet meg rundt i fire hager i Oppstryn og serverte is og hylleblomstsaft. Jeg vil også takke veilederne mine Inger Auestad og Anne Margrethe Bø Tibbals for god oppfølging og mange gode råd på veien.

Rand, 11.juni 2012

Thea Nesdal

Sammendrag

Mange av hageplantene som før var vanlige blir i dag ofte erstattet med mer moderne planter. Mye av variasjonen og det genetiske mangfoldet står i fare for å forsvinne, og det er derfor viktig med både kartlegging og bevaring for å sikre at denne delen av kulturarven ikke går tapt. Historiske stauder og roser har vært kartlagt over hele landet, men på Vestlandet, og særlig i rurale strøk, er kunnskapen mangelfull, noe som gjør dette til et interessant studieområde. I denne oppgaven er Stryn kommune valgt som kartleggingsområde.

Et annet sentralt spørsmål er hvordan man kan sikre at bruken av de gamle hageplantene blir videreført. En god løsning kan være etablering av lokale plantesamlinger i samarbeid med institusjoner, for eksempel sansehager for personer med demens. Stryn sjukeheim er valgt som case for denne delen av oppgaven.

I oppgaven stilles følgende spørsmål: *Hvilke hageplanter var vanlige i Stryn kommune før 1950? Hvilke av disse plantene egner seg i en sansehage for personer med demens? Hvordan kan man kombinere tradisjonelle og moderne arter for å få til et lettstelt anlegg?*

Kartlegging ble gjennomført i to områder i kommunen: Nordsida og Oppstryn. Registreringsarbeidet bestod i å ta notater fra intervju med hageeier under vandring i hagen. Planter som kunne dateres tilbake til før 1950 ble registrert og fotografert. Totalt ble det registrert 129 forskjellige arter. Mange av de mest vanlige på landsbasis er også vanlige i Stryn, og også plantenes opprinnelse og måten å skaffe seg planter på ser ut til å følge kjente mønstre. Som ellers i landet har byttekulturen stått sterkt, og de gamle bondestaudene finnes i de fleste hagene.

Samtlige registrerte arter ble vurdert med hensyn til hvor godt de egnet seg i en sansehage. Følgende kriterier er lagt til grunn for utvelgelsen: *Planter som: - er gamle og velkjente; - gir frodighet og variasjon; - gir variasjon i duft, smak og farger gjennom årstidene; - tiltrekker seg insekter og fugler; - er tilpasset klimatiske forhold.* I tillegg er PLANTEARVEN-planter prioritert, men det er lagt vekt på å unngå giftige eller tornete planter. I tråd med grøntanleggbransjens anbefalinger for å redusere problemet med hagerømlinger, er svartelista arter utelatt. Hagen er planlagt med tanke på at det skal være plass til ulike aktiviteter, både faste og spontane, med en sti som leder beboerne innom de ulike områdene.

Mange av de gamle hageplantene viste seg svært godt egnet til å vokse i en sansehage for demente, og samarbeid mellom offentlige institusjoner og lokale hagelag kan derfor være en god løsning for å ivareta lokale arter. Slike samlinger vil være interessante ut fra et lokalhistorisk perspektiv, men også av biologisk betydning siden hageplanter som har vist seg hardføre gjennom lang tid kan ha egenskaper som mangler hos mer moderne sorter.

Selv om artene ble satt sammen for å representere den lokale plantearten, ble de først og fremst valgt for å kunne spre glede og vekke minner hos personer som lider av demens. Jeg håper derfor tegningene kan være til inspirasjon for Stryn kommune i arbeidet med oppgradering av uteområdet tilknyttet demensavdelinga.

Innhold

Forord	1
Sammendrag	2
Innledning	4
Materiale og metoder	7
Resultat	13
Registrerte arter	13
Plantenes opprinnelse.....	21
Bruk av historiske hageplanter i en sansehage for personer med demens	25
Beskrivelse av dagens situasjon	25
Hvordan sikre et lettstelt anlegg?	28
Plantevalg	29
Utvalgte planter fra feltarbeid	32
Valg av kombinasjonsplanter.....	33
Plassering og bruk av plantene	35
Andre elementer i sansehagen	40
Plantegninger og beskrivelse av sansehagen	42
Konklusjon	49
Kilder:	51
Vedlegg 1. Registrerte arter i åtte hager i Stryn kommune sommeren 2012.	54
Vedlegg 2. Planteliste for sansehagen	59

Innledning

Gamle hageplanter er en del av vår levende kulturarv, men mange av hageplantene som før var svært vanlige blir i dag ofte erstattet med nyere og mer moderne planter. Mye av variasjonen og det genetiske mangfoldet står i fare for å forsvinne, og det er derfor viktig med både kartlegging og bevaring for å sikre at denne delen av kulturarven ikke går tapt. Mange planter kan bevares som frø, men planter som ikke produserer frø, eller produserer frø som ikke er sortsekte, må bevares som levende planter for å bevare de verdifulle genkombinasjonene. Det finnes i dag store plantesamlinger med tradisjonelle stauder og løk ved de botaniske hagene i Tromsø, Trondheim, Bergen, Kristiansand og Oslo, samt mindre samlinger ved lokale museer ol.

For å få en bedre oversikt over hva som faktisk finnes av historiske hageplanter, har Norsk genressurssenter gjennomført kartlegginger av historiske stauder og roser over hele landet. Historiske hageplanter er i dag godt kartlagt i Nord-Norge (ca 670 planter i tradisjonshagen i Tromsø), i Midt-Norge (ca 330 planter på Ringve), på Sørlandet (planter bevart i tusenårshagen) og på Østlandet (Marstein og Vange, 2008). På Vestlandet er oversikten mye dårligere. I botanisk hage på Milde finnes en samling, men den har hovedvekt på roser og georginer. Fra Sogn og Fjordane inneholder samlingen kun ulike arter *Narcissus*, samt stikkelsbær *Ribes uva-crispa* (skogoglandskap.no). På Sandane finnes to samlinger der gamle eplesorter er bevart, blant annet en rekke lokale sorter som *Høynes*, *Enestående* (fig 1) og *Gloppestad-eple*. Den ene samlingen er tilknyttet Nordfjord folkemuseum, mens den andre tilhører Stiftinga Karnilstunet (skogoglandskap.no). En del forvillede hageplanter fra Stryn og omegn er samlet i botanisk hage ved Jostedalsbreen nasjonalparksenter, men opprinnelse og alder på plantene er i de fleste tilfeller ukjent (pers.medd. Inger Fure). Den manglende kunnskapen på området gjør at det er interessant å undersøke hvilke hageplanter som har vært vanlige i rurale strøk i Vest-Norge.

Figur 1. Enestående er en lokal eplesort som før i tiden var mye brukt. Dette treet er fra 1925 og vokser i en hage på Nordsida i Stryn

Et godt og relevant utgangspunkt for en slik undersøkelse er Stryn kommune i Nordfjord. Topografiske faktorer gjør at man finner store lokalklimatiske variasjoner over relativt korte avstander innad i kommunen. Dette, i tillegg til vekslinger i berggrunnen (Helle og Clemetsen, 1993), har gitt kommunen en rik flora hvor kystarter, varmekjære arter og kontinentale arter møtes (Meyer m.fl 1984). Dette klimaet gir også mulighet for en rik hageflora.

Et annet sentralt spørsmål er hvordan man kan sikre at bruken av de gamle hageplantene blir videreført. Botaniske hager og samlinger kan bare til en viss grad bidra til å ta vare på slike arter, og samlinger lokalisert 30 mil fra plantenes opprinnelsessted bidrar i liten grad til å forsterke den lokalhistoriske verdien. En god løsning kan være etablering av lokale plantesamlinger i samarbeid med institusjoner der plantene kan brukes i ulike sammenhenger, samtidig som samlingene får en funksjon i å spre informasjon om bevaring av genetisk mangfold (skogoglandskap.no). En sansehage for personer med demens vil i så måte være spesielt godt egnet, ettersom gammeldagse planter med lokal tilknytning utgjør en vesentlig del av sanseopplevelsen. I Botanisk hage i Oslo har finner vi et godt eksempel i

oldemors hage som er både klonarkiv og sansehage tilpasset personer med demens.

Sansehagen inneholder både gammeldagse hageplanter og kjente element for å aktivisere både sanser, minner og kommunikasjon (Borgen og Guddal, 2010). De positive effektene av slike hager for personer med demens gjør at dette stadig blir en mer vanlig form for terapi.

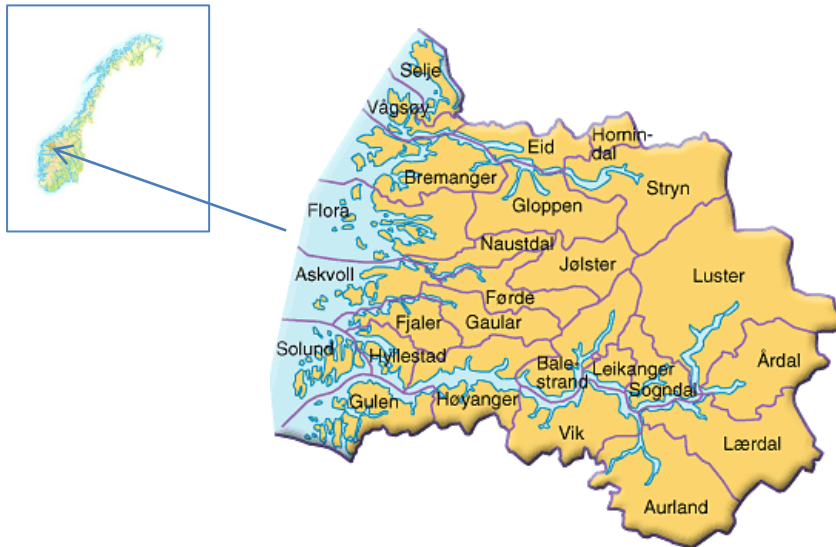
Jeg har valgt Stryn sjukeheim som case for denne oppgaven, og vil med utgangspunkt i plantefunn i åtte hager i kommunen og forholdene ved Stryn sjukeheim se om man kan ta vare på denne delen av lokalhistorien ved å la en del av disse plantene, i kombinasjon med andre planter, inngå i en sansehage tilknyttet et moderne sykehjem. I oppgaven stiller jeg derfor følgende spørsmål:

- Hvilke hageplanter var vanlige i Stryn kommune før 1950?
- Hvilke av disse plantene egner seg i en sansehage for personer med demens?
- Hvordan kan man kombinere tradisjonelle og moderne arter for å få til et lettstelt anlegg?

Materiale og metoder

Utvalg av lokaliteter

Feltarbeid er avgrenset til Stryn kommune. Stryn kommune ligger innerst i Nordfjord og grenser til Hornindal og Stranda i nord, Luster i sørøst, Jølster i sørvest og Gloppen og Eid i vest (fig 2). Kommunen strekker seg over 1378 km² og er innfallsporten til Jostedalbreen nasjonalpark.

Figur 2. Kartene viser plassering av Stryn kommune i Norge og i Sogn og Fjordane. *Norgeskart fra fylkesatlas.no; fylkeskart fra norge.no*

Topografien gjør at det finnes store lokalklimatiske variasjoner; i Flostranda finner vi verdens nordligste større lindeskog (Nedkvitne og Gjerdåker, 1997), mens et alpint og langt kaldere klima preger høyere liggende områder av kommunen. Mange steder står bratte dalsider i skarp kontrast til flate og frodige dalbunner. Det ble derfor lagt vekt på å oppspore lokaliteter som kunne gjenspeile noe av denne variasjonen.

Jeg har brukt samme kriterium for registrering av historiske hageplanter som det som har vært brukt ved innsamling av planter til klonarkiv med historiske hageplanter; nemlig at planten skal kunne dateres tilbake til 1950 eller tidligere (Marstein og Vange, 2008). Dette ble også brukt som kriterium for valg av lokaliteter. Arbeidet med å oppspore hager med planter som kunne dateres tilbake til før 1950 ble vanskeligere enn først antatt, ettersom det viste seg at de riktig gamle hagene var heller få, og gjerne omarbeidet og modernisert. Det

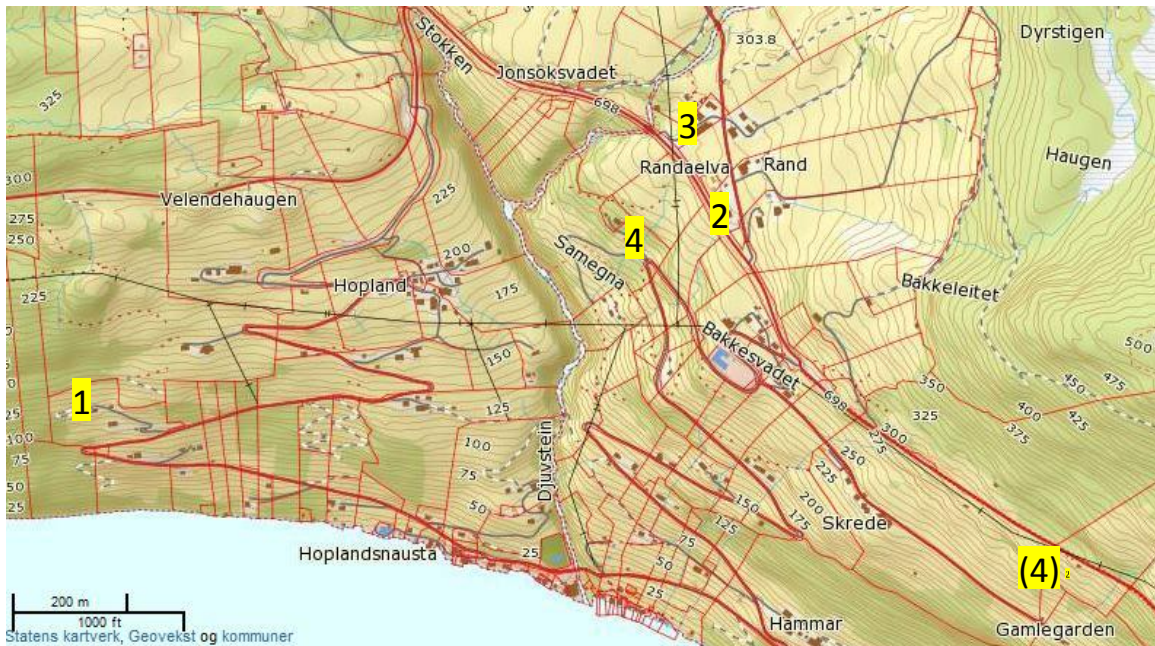
lyktes ikke å finne noen egnede hager i Stryn sentrum, og etter råd fra hagelaget viste det seg at det var langt enklere å finne opprinnelige hager i utkantbygdene, spesielt tilknyttet gårdsbruk eller tidligere gårdsbruk. Valget falt derfor på to områder i hver sin utkant av kommunen: Nordsida og Oppstryn (fig 3). Etter råd fra hagelaget ble Inger Fure, leder for botanisk hage ved Jostedalssbreen nasjonalparksenter, kontaktet vedrørende hager i Oppstryn. Hagene på Nordsida ble valgt etter tips fra hageinteresserte personer i bygda.

Figur 3. Kartlagte områder i Stryn kommune. De kartlagte områdene er merket av med rød ring. Kart: www.fylkesatlas.no

Flere av hagene er tilknyttet gårdsbruk (tabell 1) og har gått i arv gjennom generasjoner. Noen av hagene er anlagt i nyere tid, men er i stor grad opparbeidet enten med planter som er flyttet med fra tidligere bosted eller med planter hageeier har fått av eldre slektinger (oftest mor, svigermor eller bestemor).

Felles for mange av hageeierne er at hageinteressen har gått i arv, noe som har vært sterkt medvirkende til at mange gamle planter har blitt bevart. Totalt åtte hager ble besøkt sommeren 2011; fire i hvert område (fig 4 og fig 5). De fire utvalgte hagene på Nordsida ligger alle i Randabygda/Hopland. Bygda ligger på nordsida av Nordfjorden i sørvendt, sterkt skrånende terreng. Oppstryn ligger på østsida i Stryn kommune og omfatter bygdene Flo, Fosnes, Helle og Folven. Dalførene i Oppstryn ligger ved havnivå, mens fjellene omkring rager nesten 1900 moh.

Figur 4. Kartet viser plassering av de besøkte hagene på Nordsida. 1: Bjørkeli, 2: Framigard, 3: Utigard, 4: Samegna. (4) viser plassering av Gamlegarden der mange av plantene til Samegna opprinnelig fantes. Kart: www.fylkesatlas.no

Figur 5. Kart over besøkte hager i Oppstryn. 5: Fosnes, 6: Hjelledalen, 7: Solhaug, 8: Bruheim Kart: www.fylkesatlas.no

Alle hagene bortsett fra Bjørkeli ligger i herdighetszone H4 (Hageselskapet, 2006). Bjørkeli ligger i en lun skråning ca. 100 meter over havet og er derfor plassert i sone H3. Dette vises tydelig igjen på plantene som vokser i hagen, og forskjellene er store mellom Bjørkeli og de tre gårdene som ligger høyere oppe i bygda, både når det gjelder arter og

blomstringstidspunkt. Mellom hagene i Oppstryn er det også lokale variasjoner, og spesielt tydelig er dette mellom Bruheim og Solhaug. De to hagene ligger bare noen hundre meter fra hverandre, men topografien gir Solhaug en naturlig beskyttelse mot elvetrekken og et mer behagelig mikroklima (tabell 1).

To av hagene i Oppstryn er preget av gjengroing. Den ene (Solhaug) er tilknyttet et feriehus og blir sporadisk vedlikeholdt, mens den andre tilhører et fraflyttet gårdsbruk og får derfor vokse fritt (hagen i Hjelledalen). Ellers er de andre hagene svært velstelte.

Tabell 1. Oversikt over kartlagte hager i de to utvalgte områdene i Stryn kommune. Tabellen viser navn/adresse på eiendommen, gårds- og bruksnummer, samt navn på hageeier. Tabellen gir også en kort beskrivelse av eiendommen med tanke på beliggenhet og klima/herdighetszone.

Hagenr	Navn/adresse	Gbnr	Hageeier	Beliggenhet	Type eiendom	herdighetszone
1	Bjørkeli	165/45	O og G Brendehaug	Ca 100 moh, lunt og solrikt	Gårdsbruk	H3
2	Framigard	167/11	B og H Rand	Ca 300 moh, lun beliggenhet	Enebolig med planter fra gammelt gårdsbruk	H4
3	Utigard	167/4	T og O Nesdal	Ca 300 moh, Elvetrekk	Gårdsbruk	H4
4 og (4)	Samegna/ (Gamlegarden)	167/13	B og R Rand	Ca 250 moh	Enebolig med planter fra gammelt gårdsbruk	H4
5	Fosnes	29/4	I Mork	Ca 40 moh	Gårdsbruk i boligfelt	H4
6	Hjelledalen	20/5	A Kjos Armas	Ca 30 moh	Fraflyttet småbruk	H4
7	Solhaug	14/10	O Guddal	Ca 70 moh, lun beliggenhet	Feriehus	H4
8	Bruheim	14/8	I Fure	Ca 70moh, Elvetrekk	Enebolig	H4

Tidspunkt for registreringer

Feltarbeid ble gjennomført 07.07.11 i Oppstryn og 16.06, 18.06, 26.08, 29.08 på Nordsida. To av hagene på Nordsida ble også besøkt i mai 2012 for å få et inntrykk av løkblomstringen.

De fleste hagene ble altså kartlagt tidlig om sommeren, mens de to siste ikke ble kartlagt før på sensommeren/høsten. Dette kan være en mulig feilkilde ettersom hagene ikke blir helt sammenlignbare. Det hadde også vært ønskelig å kartlegge hagene både vår, sommer og høst, men av praktiske årsaker var ikke dette mulig å gjennomføre. De fleste hagene er likevel grundig registrert, ettersom hageeierne og informant I. Fure hadde svært gode kunnskaper om de ulike plantene.

Arbeid på hver lokalitet

Tidsforbruk for registrering av en hage var rundt en halv dag på Nordsida og noe raskere i Oppstryn. Grunnen til at alle de fire hagene i Oppstryn ble kartlagt samme dag var at Inger Fure (Jostedalsbreen nasjonalparksenter) deltok som informant på feltarbeid. Ettersom hun kjente hagene godt gikk arbeidet svært raskt.

Registreringsarbeidet bestod i å ta notater fra intervju med hageeier (i Oppstryn representert ved Inger Fure) under vandring i hagen. Planter som kunne dateres tilbake til før 1950 ble registrert og fotografert, og i de tilfellene det var kjent ble det notert hvor planten opprinnelig kom fra. Registreringene ble deretter lagret i en Access database for å gjøre det enkelt å bearbeide resultatet.

Plantenavn følger Hageselskapets sortsliste (2006). Ellers er følgende oppslagsverk benyttet: *Stauder i norske hager - Knut Langeland 2009, Gyldendals store bok om stauder – Lena Månsson 2002 og Trær og busker for norske hager – E.Hansen og O.B. Hansen 2007.*

Kartlegging av grøntareal tilknyttet Stryn sjukeheim

Området ble kartlagt i to omganger våren 2012. Tidspunkt for kartlegging gjør at enkelte stauder kan ha blitt oversett, men ettersom planteutvalget generelt er sparsomt, er det lite sannsynlig at det dreier seg om mange arter.

Området ble tegnet ved hjelp av kart i målestokk 1:500 og deretter kontrollmålt ved hjelp av målebånd.

Planlegging av sansehagen

Samtlige registrerte arter ble vurdert og det ble deretter satt sammen et utvalg stauder og busker som er særlig egnet til å vokse i en sansehage (ut i fra gitte kriterier; se kapitlet om plantevalg). Listen ble videre supplert med arter som kunne fylle tomrom i blomstringstid og; samt arter som krever lite vedlikehold.

Jeg har lagt vekt på å unngå bruk av svartelista arter, og har da forholdt meg til Norsk svarteliste 2007.

Hagen er tegnet ved hjelp av dataprogrammet ***Real time landscaping pro*** fra **Idea Spectrum**.

Resultat

Registrerte arter

Totalt ble det registrert 129 forskjellige arter under feltarbeid; 65 ulike i Oppstryn og 93 på Nordsida. De eldste plantene kan dateres i alle fall tilbake til århundreskiftet. Tabell 2 viser en oversikt over de 35 vanligste artene (registrert i tre eller flere hager). En komplett oversikt over artene som ble registrert finnes i vedlegg1. For slektene daglilje, peon og iris er det også laget en totaloversikt slik at disse ikke skulle bli underrepresentert på denne listen (ettersom det finnes mange ulike arter forekommer for eksempel hver enkelt iris-art kanskje bare i noen få hager, men når man ser på *slekten* iris ser man at den er representert i 5 av hagene). De 17 mest vanlige artene er kommentert under tabellen.

Tabell 2. Oversikt over arter og slekter som forekommer i 3 hager eller mer (angitt med norsk og latinsk navn). Siste kolonne angir frekvens i de åtte hagene.

	art	Frekvens
Akeleie	<i>Aquilegia vulgaris</i>	7
Arendsspir	<i>Astilbe arendsii</i>	7
Iris (alle arter)	<i>Iris (alle arter)</i>	5
Daglilje (alle arter)	<i>Hemerocallis (alle arter)</i>	5
Prestekrage	<i>Leucanthemum vulgare</i>	5
Syrin	<i>Syringa vulgaris</i>	5
Lupin	<i>Lupinus polyphyllus</i>	5
Busknellik	<i>Dianthus barbatus</i>	4
Vivendel	<i>Lonicera periclymenum</i>	4
Peon (alle arter)	<i>Paeonia (alle arter)</i>	4
Høstfloks	<i>Phlox x hortorum</i>	4
Rips, rød	<i>Ribes rubrum</i>	4
Fagerfredløs	<i>Lysimachia punctata</i>	4
Sibirvalmue	<i>Papaver croceum</i>	4
Hagefiol	<i>Viola cornuta</i>	4
Kuleprimula	<i>Primula denticulata</i>	4
Gul daglilje	<i>Hemerocallis lilioasphodelus</i>	4
Dvergiris	<i>Iris pumila</i>	4
Prakthjelm	<i>Aconitum x bicolor</i>	4
Gravmyrt	<i>Vinca minor</i>	3
Eføy	<i>Hedera helix</i>	3
Syrin, lilla	<i>Syringa vulgaris</i>	3
Hagesildre	<i>Saxifraga arendsii-gruppen</i>	3
Rabarbra	<i>Rheum rhaponticum</i>	3
Toppklokke	<i>Campanula glomerata</i>	3
Broddbergknapp	<i>Sedum reflexum</i>	3
Gressløk	<i>Allium schoenoprasum</i>	3
Fjærnellik	<i>Dianthus plumarius</i>	3
Brannlilje	<i>Lilium bulbiferum</i>	3
Mørkkongslys	<i>Verbascum nigrum</i>	3
Dogghosta	<i>Hosta sieboldiana</i>	3
Bergblomst	<i>Bergenia cordifolia</i>	3
Filtarve	<i>Cerastium</i>	3
Ugrasklokke	<i>Campanula rapunculosa</i>	3
Rynkerose	<i>Rosa rugosa</i>	3

Akeleie – *Aquilegia vulgaris*

Akeleie (fig 6) er blant plantene som kom til Norge med munkene og finnes ofte forvillet rundt gamle klosterhager. Opprinnelig kommer vanlig akeleie fra Alpene, men er registrert i Norge allerede på 1700-tallet (Langeland, 2009).

Figur 6. *Aquilegia vulgaris*. Disse akeleiene er noen av mange varianter funnet i Stryn.

Flere steder i Stryn kommune vokser akeleiene vilt, og hageeierne som ble intervjuet i forbindelse med feltarbeid, var svært glade i planten. En av hageeierne forbandt den med bryllup, ettersom hun som barn var med å plukke store buketter for å pynte når noen skulle gifte seg (Bjørg Rand pers.med). Akeleie ble funnet i syv av hagene. Dette har sannsynligvis vært en populær hageplante i kommunen, men noe av forklaringen til det store antallet akeleier er nok også at planten sprer seg raskt med både frø og rotdeler.

Astilbe Arendsii-gruppen

Astilbe Arendsii-gruppen har vært dyrket i Norge siden ca 1930 (Langeland, 2009) og finnes i mange varianter. Til tross for mange gode egenskaper, har ikke astilbene vært blant de mest populære hageplantene i Norge, og Langeland skriver at «det er overraskende at astilbene ikke finnes i flere hager enn de gjør». I Stryn kan det derimot virke som om dette har vært en svært vanlig hageplante, ettersom den ble funnet i 7 av 8 hager.

Iris – *Iris* (flere arter)

Iris er en av de eldste kulturplantene som finnes, og det finnes rundt 300 arter (Langeland, 2009). I likhet med dagliljene har iris lenge vært blant de mest populære staudene i Norge, sannsynligvis også i Stryn, der fem av hagene hadde ulike arter av iris. Dvergiris *Iris pumila* (fig 7) er den mest utbredte av iris-artene og finnes i fire av hagene. Ellers forekommer både sibiriris *I. sibirica* og sverdiris *I. pseudacorus* i flere av hagene. Hageiris *Iris x germanica* fantes bare i to av hagene. En av hageeierne var usikker på opprinnelse og alder ettersom hun hadde fått planten av en bekjent, mens den andre hageeieren mente sikkert at planten var fra rundt 1930.

Figur 7. *I. pseudacorus* og *I. pumila*. Sverdiris (til venstre) fotografert i botanisk hage ved Jostedalsbreen nasjonalparksenter. Dvergiris (til høyre) er en av de mest vanlige irisartene i Stryn. Denne er fra en hage på Nordsida.

Daglilijer – *Hemerocallis* (flere arter)

Daglilijer fantes i Norge allerede på 1600-tallet (Langeland, 2009), men ble først vanlige etter 1850. Det finnes rundt 30 naturlige arter i verden, og mange tusen kryssninger. Daglilijene har lenge vært blant de mest brukte staudene i Norge, og det er derfor ikke overraskende at man også i Stryn finner daglilije blant de mest vanlige hageplantene. Den mest vanlige er gul daglilije *Hemerocallis lilioasphodelus* (fig 8)

Figur 8. *Hemerocallis lilioasphodelus*. Gul daglilije ble funnet i flere av hagene og har lenge vært en populær hageplante

Prestekrage – *Leucantemum vulgare*

Prestekrage har også vært populær som hageplante i hele landet, faktisk helt siden 1600-tallet (Langeland, 2009). Stryn er ikke noe unntak her, og prestekrage, som også finnes viltvoksende i hele kommunen, er benyttet som hageplante i 5 av hagene.

Syrin – *Syringa vulgaris*

Syrin ble observert i de fleste hagene; tre av hagene har lilla syrin, to har hvit syrin og to har doble hvite syriner. Syrin er en gammel hageplante i Norge, og ettersom syrin lett setter rotskudd ble den raskt spredt fra hage til hage. Fram til begynnelsen av 1800-tallet var

Syringa vulgaris enerådende. Det er også denne arten som er observert i Stryn. Enkelte andre arter forekommer også, men disse er av nyere dato.

Busknekk – *Dianthus barbatus*

Busknekk har vært en populær hageplante siden 1600-/1700-tallet. Busknekk regnes ofte som toårig, ettersom den enkelte steder har lett for å gå ut om vinteren (K. Langeland, 2009). Under feltarbeid ble busknekk funnet i fire av hagene, noe som tyder på at den trives i området og kan bli relativt gammel.

Vivendel – *Lonicera periclymenum*

Vivendel ble funnet i fire av hagene. I en av hagene vokste den vilt, mens to av hageeierne hadde fått planten. I den siste hagen var opprinnelsen ukjent. I tillegg har ytterligere to hager ekte kaprifol *Lonicera caprifolium*, den ene fra 1930, mens den andre er av nyere dato.

Hagelupin – *Lupinus polyphyllus*

Hagelupin (fig 9) er blant artene som er listet som høy risiko på den norske svartelista over fremmede arter (Gederaas, 2007). Lupin ble observert i 4 av 8 hager, i tillegg til at en av hageeierne hadde fjernet planten fordi den begynte å invadere det meste av blomsterbedet. I de to hagene som ikke ble vedlikeholdt hadde hagelupin spredt seg markant og trolig fortrent en del andre arter.

Figur 9. *Lupinus polyphyllus*. Hagelupin på vei mot nye områder. I bakgrunnen skimtes *Rosa rugosa*.

Peon – *Paeonia* (flere arter)

Peoner var vanlige i Norge allerede i middelalderen (Langeland, 2009). Under feltarbeid ble det funnet ulike arter av peoner i 4 av hagene, både røde, rosa og hvite; noen av de svært gamle. I flere av hagene var det også plantet peoner i nyere tid. Ikke alle peonene er artsbestemt, men det ble registrert både silkepeon, bondepeon og klosterpeon (fig 10). Den eldste planten er en bondepeon som kom fra Guttdal i Oppstryn, rundt 1900 i følge hageeier.

Figur 10. *Paeonia*. Det ble observert mange ulike peoner under feltarbeid, men ikke alle er artsbestemt. I midten vises klosterpeoner fra Nordsida, mens de to andre bildene viser peoner fra Oppstryn som ikke er artsbestemt.

Høstflops – *Phlox x hortorum*

Høstflops (fig 11) finnes i en rekke fargevarianter, og er svært enkle å lykkes med, noe som har gjort dette til en av våre mest populære hageplanter. Selv om det finnes mange varianter i handelen i dag er utvalget likevel svært begrenset når man sammenlikner med hva som var tilfellet på begynnelsen av 1900-tallet (Langeland, 2009). Høstflops ble observert i fire av åtte hager og fantes i ulike fargenyanser, både hvit, rosa og lilla, og flere av hageeierne uttrykte stor begeistring for de fargerike blomstene.

Figur 11. *Phlox x hortorum*. Ulike varianter av høstfloks, alle fra Nordsida

Rips – *Ribes rubrum*

Av bærbusker er det først og fremst rips som er observert. Rips er en nyttevekst med lange tradisjoner i Norge, og er omtalt allerede i 1694 i Christian Gartners hagebok (Balvoll og Weisæth, 1994). Det finnes en rekke interessante kryssninger av rips, og genressursutvalget for kulturplanter fikk i 2003 utarbeidet en rapport om genetiske ressurser i *Ribes* der man finner en liste over sorter som bør bevares i arkiv (Hjeltnes, 2003). Hvilke sorter som finnes i de kartlagte hagene er ukjent, ettersom de av hageeierne bare ble omtalt som «vanlig rød rips».

Fagerfredløs – *Lysimachia punctata*

Fagerfredløs har vært en mye brukt hageplante siden 1600-/1700-tallet (Langeland, 2009) og er voldsomt spredningsvillig. Historien til bestandene i de kartlagte hagene var stort sett ukjent. Fagerfredløs hadde stått i hagen fra gammelt av uten at man visste sikkert hvor den kom fra, men en av hageeierne hadde fått planten i gave av en tysk turist.

Sibirvalmue – *Papaver croceum*

Sibirvalmue ble vanlig i norske hager løpet av første halvdel av 1900-tallet (Langeland, 2009). Denne arten er i mange tilfeller ett- eller toårig hos oss, og spres med frø. Under feltarbeid ble sibirvalmue funnet i fire av hagene (fra før 1950) i tillegg til at en av hagene hadde fått

planten fra Toten rundt 1960. Opprinnelse og presis alder på plantene var ukjent, men hageeierne opplyste alle at plantene var gamle, og i alle fall fra før 1950.

Hagefiol – *Viola cornuta*

Hagefiol ble også vanlig i løpet av første halvdel av 1900-tallet (Langeland, 2009), og ble observert i fire av hagene. Historien til plantene var ukjent, men hageeierne var sikre på at plantene var gamle.

Kuleprimula – *Primula denticulata*

Kuleprimula ble en populær hageplante i løpet av 1800-tallet (Langeland, 2009). Kuleprimula ble funnet i fire av hagene; både rosa, lilla og hvite (fig 12). Opprinnelse var i de fleste tilfeller ukjent, men hageeierne var sikre på at plantene stammet fra før 1950. Det ble også funnet aurikkelprimula *P. auricla*, hageprimula *P. eliator* og kusymre *P. vulgaris* i flere av hagene.

Figur 12. *Primula denticulata*. Kuleprimula er vanlig i Stryn, og finnes i flere fargevarianter. Disse er fra Nordsida.

Prakthjelm – *Aconitum x bicolor*

Prakthjelm ble funnet i fire av hagene og observasjoner «over gjerdet» tyder på at dette er en gjennomgående vanlig staude i gamle hager i området. En av hageeierne forteller at « i tillegg til sånne høye oransje liljer var det dette vi hadde før i tida» (B. Rand, pers.medd). På Nordsida er planten kjent under navnet Aronstav.

Plantenes opprinnelse

De eldste plantene som er funnet under feltarbeid kunne dateres tilbake til århundreskiftet. Noen av plantene kan muligens være eldre, men ingen av hageeierne hadde konkret informasjon om dette. Det er derfor vanskelig å si noe presist om hva som var vanlig før 1900, men det kan synes som om man på denne tiden først og fremst fant hager med nyttevekster i rurale bondesamfunn som de i Oppstryn og på Nordsida. En av hageeierne forteller at jorden skulle benyttes til noe fornuftig, men man kunne til nød få ha litt blomster rett utenfor hushjørnet (G. Brendehaug, pers.medd).

Pent opparbeidede hageanlegg var vanlige på prestegårder og hos embedsmannsfamilier, men ikke hos befolkningen for øvrig (Berge, 2011). Disse embedsmannshagene trekkes gjerne fram som viktige inspirasjonskilder for hagene på landsbygda i Norge (Brun 2001, Mørkved 2001), særlig når det gjelder dyrking av nytteplanter, men også en del prydplanter (særlig roser) ble også spredt videre fra disse innovatørene. I flere av hagene ble det funnet såkalte prestegårdsroser *Rosa x alba*, både kvitrose og hurdalsrose (fig 13).

Figur 13. *Rosa x alba*. Prestegårdsroser ble funnet i flere av hagene i Stryn (fra venstre: kvitrose og hurdalsrose).

I Efterretninger over Prostiet Nordfjord fra 1813 finnes et kapittel om Nordfjords vekster der Jens Andreas Krogh (prost i Nordfjord) gjør greie for hvilke nyttevekster som var vanlige i prestehagene (Berge, 2011). Flere av disse ble observert under feltarbeid, noen som viltvoksende ugras. Dette gjelder blant annet skvallerkål som skal ha kommet til Nordfjord som nyttevekst i en prestehage på Vereide i Gloppen. Ellers stammer både hagenellik, akeleier, iris, peoner og primula fra disse nyttehagene (Berge, 2011), men brukes i dag først og fremst som prydplanter.

Fra rundt århundreskiftet vokste det fram en annen type hage der prydplantene fikk en sentral plass. Steinbedene oppsto som en nyskapning på slutten av 1800-tallet, og ble etter hvert vanlige i hele landet (Langeland, 2009). Dette finner vi igjen også i Stryn, og spesielt i de bratte skråningene på Nordsida finner vi mange steinbed. På begynnelsen av 1900-tallet ble også en rekke nye planter svært populære i Norge. Mange av de mest vanlige på landsbasis er også registrert i flere av de besøkte hagene, eksempelvis toppklokke (fig 14), pinsenellik, småhjerte, sibirvalmue, arendssildre og høstfloks. Toppklokke ble funnet i tre av hagene. Planten var vanlig i de gamle bondehagene, og mange steder i landet har den forvillet seg.

Figur 14. Toppkokke ble funnet i tre av hagene og er relativt vanlig i gamle bondehager. Bildet er fra den gjengrodde hagen i Hjelledalen.

Under svært gode forhold kan toppklokke opptre ugrasaktig (Langeland, 2009). Dette så ikke ut til å være tilfellet i noen av de besøkte hagene, men forvillet toppklokke ikke er uvanlig i vegkantene i Stryn.

I løpet av første halvdel av 1900-tallet ble også de store stauderabattene mer og mer vanlige i Norge, en trend man hentet fra de engelske «cottage gardens». Gamle, herdige stauder ble plantet sammen i en uformell og frodig sammensetning etter engelske forbilder, samtidig som det var stor interesse for nye planter (Langeland, 2009). Det kan synes som om denne trenden også preget hagene i Stryn i første halvdel av 1900-tallet ettersom flere av de besøkte hagene har gamle, uformelle stauderabatter.

På denne tiden var ikke lenger embedsmennene de viktigste inspiratorene og innovatørene (Marstein og Vange 2008), og de fleste hageeierne kan spore plantene tilbake til slektninger med stor hageinteresse. Mange har også hentet inspirasjon gjennom opphold utenfor bygda eller de har fått planter av besøkende. En av hageeierne har blant annet tatt med seg dvergiris fra husmorskolen i Kroken i Sogn og gitt den videre til flere andre hager i bygda, mens en annen fikk med seg billardspirea *Spiraea x billardi* fra et sted hun arbeidet som syerske. På Bjørkeli på Nordsida vokser en av de mer spesielle plantene som ble observert; en gammel, kinesisk Trepeon *Paeonia suffruticosa* (fig 15). Denne fikk familien i gave av Gunnar Samuelsson, professor i botanikk, som besøkte gården i 1935. Han hadde med seg to trepeoner som ble gitt til to ulike gårder i bygda, men bare den ene har overlevd vestlandsvinteren.

Figur 15. *Paeonia suffruticosa*. Kinesisk trepeon. Peonen ble gitt som gave til gården Bjørkeli på Nordsida i 1936 og har med årene vokst til en rundt to meter høy busk. Bildet er fra slutten av mai 2012.

Samtlige hageeiere som ble intervjuet fortalte at de gjerne delte stauder med andre hageinteresserte, og de hadde også en rekke stauder de selv hadde fått av andre. Denne byttekulturen er godt kjent også ellers i landet. Det er kjent tilbake til 1700-tallet at det var vanlig at gårder byttet planter seg i mellom slik at det oppsto et «bondeutvalg» med blant annet peoner, akeleier, ridderspore og brannlilje. Dette er, til tross for endrede økonomiske betingelser, fortsatt den mest vanlige måten å skaffe seg nye stauder (Marstein, 2008).

Flere av hageeierne kan også fortelle at den og den planten «hadde mor med seg da hun kom hit». Det kan virke som om det var vanlig at unge jenter som giftet seg tok med seg en del kjente og kjære planter fra barndomshagen, kanskje for å bevare minner slik Mari Marstein beskriver i sin masteroppgave om historiske hageplanter:

«Plantene gir en handgripelig forbindelse mellom fortid og nåtid. Fortida er borte, og menneskene kan være borte, men de levende plantene representerer en kontinuitet som bekrefter den forbindelsen mellom tid og rom som er så viktig for menneskenes identitet og trygghet» (Marstein, 2008).

Bruk av historiske hageplanter i en sansehage for personer med demens

I løpet av de siste 20-30 årene er det forsket mye på hvordan naturen virker på mennesker. Resultatene tyder på at hager, parker og grøntområder virker merkbart inn på menneskelig helse, og studier viser at det å oppholde seg i naturlige omgivelser gir positiv stimulering både fysisk og mentalt (Adevi m.fl, 2012). Naturopplevelser og bruk av sansehager kan gi en rekke positive effekter som reduksjon av stress, økt konsentrasjon og gjenkalling av minner (Berentsen m.fl, 2007). I kjølvannet av denne forskningen er det blitt mer vanlig å anlegge sansehager, særlig i tilknytning til sykehjem.

Det finnes i dag ingen behandling som kan kurere demens, men en rekke miljøtiltak, deriblant bruken av sansehager, ser ut til å gi innhold og mening i tilværelsen for personer som lider av demens. En sansehage er et nøye planlagt uteareal der beboerne kan ferdes ute i frisk luft på en trygg måte samtidig som sanseintrykk kan gi en opplevelse av gjenkjenning. Gjenkjenning er nyttig, fordi det bidrar til trygghetsfølelse og det kan også føre til at beboeren kan komme på tidligere hendelser der sanseopplevelsen var sentral. Sansing kan altså være en måte å få fram minner som er vanskelige å gjenkalle under en samtale. I tillegg til å inneholde kjente elementer skal sansehagen gi beboerne mulighet til å delta i meningsfulle aktiviteter tilpasset deres funksjonsnivå. (Berentsen m.fl, 2007).

Beskrivelse av dagens situasjon

Stryn sjukeheim ligger sentralt plassert i Stryn sentrum. Kommunen har planer om å bygge ut det eksisterende sykehjemmet, men endelige planer er foreløpig ikke vedtatt. Det er derfor noe usikkert om grøntarealet vil bli berørt av denne utbyggingen, men helse- og sosialsjef Berit Vetlesen (pers.medd) sier at det i alle tilfeller er behov for å gjøre noe med området.

Demensavdelinga til sjukeheimen har åtte beboere som disponerer hver sin leilighet. I tilknytning til avdelinga er det et grøntområde som beboere kan benytte (fig 16). Området er på ca. 900 m². Grøntområdet ligger ideelt plassert i forhold til bruk, ettersom det er godt synlig fra felles spise- og oppholdsrom. Det er også fra dette rommet man kommer ut i hagen.

Figur 16. Hageområdet utenfor demensavdelinga (avgrenset i rødt). Flyfoto: nordfjordsnett.no

I dag er hagen dominert av plen omkranset av bølgehekk og et nettinggjerde (fig 17). Rett utenfor oppholdsrommet er det støpt platting, og ved denne er det anlagt et mindre bed som fremstår som noe rotete og tilfeldig. I bedet er det plantet rosebusker, dvergrododendron, laurbærhegg, gran, spirea, bergblomst, iris og daglilje. Det finnes også en ripsbusk og en solbærbusk i hagen, men i følge de ansatte ved avdelingen er solbærene helt uspiselige. Et par påskeliljer stikker opp under bølgehekken, men ellers inneholder hagen lite som kan gi stimulerende sanseinntrykk.

Figur 17. Hagen består i dag av plen, et mindre bed og en bølgehekk.

Et nettinggjerde avgrensner demensavdelinga sin hage fra resten av sjukeheimshagen, men beboerne har utsikt til hele området på den andre siden. Grøntområdet på denne siden er noe mer opparbeidet med flere busker, trær og en liten dam (fig 18).

Figur 18. Hagen på den andre siden av gjerdet er noe mer opparbeidet

Mot vest er hagen skjermet fra veien og skolen med en høy bølgehekk, men ved to ulike steder er det port ut fra hagen og her er det fritt utsyn mot veien utenfor (fig 17).

Dagens situasjon er altså ikke ideell med tanke på brukergruppen som benytter hagen. Det er få elementer som kan virke sansestimulerende, få elementer som oppmuntrer til noen form for aktivitet og det er heller ingen stier som kan lede beboerne rundt i hagen. Avgrensingen er god der det er plantet hekk (både visuelt og med tanke på at det ikke bør være mulig å klatre over), men ellers er både gjerdet og portene relativt lette å forsere. Det er også uheldig at beboerne har utsikt inn til en opparbeidet hage (fig 18) som de ikke har fri tilgang til, fordi det går et gjerde tvers over plenen. Dette kan være med på å forsterke følelsen av å være innestengt.

Det som derimot virker svært bra er utgangspunktet for å etablere en velfungerende sansehage. Beliggenheten er optimal, ettersom området er godt synlig innenfra slik at beboere kan lokkes til hagen, samtidig som personalet har god oversikt. Området er romslig og flatt med muligheter for god stiføring. Ettersom personer med demens ofte blir urolige av for mange sanseintrykk på samme tid, er det også viktig at hagen er godt skjermet mot forstyrrende utsikt mot parkeringsplasser o.l. (Berentsen m.fl, 2007). Med en del enkle grep vil også dette være mulig å ivareta på en god måte.

Hvordan sikre et lettstelt anlegg?

Mange institusjoner har vansker med å få kommunen til organisere og betale for vedlikeholdet av sansehagene (Berentsen m.fl, 2007). Bruk av stauder kan gi mer arbeidskrevende anlegg, og derfor har jeg i planleggingen hatt særlig fokus på at vedlikeholdet av anlegget skal være enkelt.

For å sikre at sansehagen blir lettstelt har jeg derfor lagt følgende prinsipper til grunn:

- unngå bruk av svartelistearter og arter med ugrasaktig spredning
- vintergrønn basis
- tett beplantning for å unngå ugress

- **planting i grupper**
- **vedlikeholdsfrie materialer: stein er valgt til stier og oppholdsplasser**
- **kant med belegningsstein rundt bed for å lette plenklippingen**
- **område med blomstereng. Dette er mer lettstelt enn plen**

Plantevalg

For å vurdere hvilke av plantene fra feltarbeid som egner seg i en sansehage er samtlige registrerte plantearter vurdert ut i fra ulike kriterier. Kriteriene baserer seg på anbefalinger fra veilederen utviklet av GERIA, Oslo kommunes ressurscenter for demens/alderspsykiatri (Pape m.fl, 2010). GERIA anbefaler å velge planter som:

- **er gamle og velkjente**
- **gir frodighet og variasjon**
- **gir variasjon i duft, smak og farger gjennom årstidene**
- **tiltrekker seg insekter og fugler**
- **er tilpasset klimatiske forhold**

Blomstrende stauder og busker anbefales, men det frarådes å velge giftige eller tornete planter. Personer som lider av demnes kan finne på å smake på hvilken som helst plante og hvilken som helst del av planten fordi de rett og slett ikke skjønner hva det er (Berentsen m.fl, 2007). Dette gjør at en del svært kjente og mye brukte arter er utelukket, som for eksempel prakthjelm. Prakthjelm, kjent som aronstav på Nordsida, er en av våre mest giftige hageplanter, og en lang rekke hagebokforfattere har gjennom tidene advart mot planten dens giftvirkning (Langeland, 2009).

Med unntak av snøklokke, pinse- og påskeliljer, iris og peoner som er noe giftige (men uten fare for fatale konsekvenser), er de utvalgte artene lite eller ikke giftige. For å undersøke om planten er giftig eller ikke er det benyttet informasjon fra hels norge.no.

En del av artene er også godt kjente nytteplanter. De mest kjente på listen, og som sannsynligvis vil bli mest benyttet i en sansehage, er jordbær, gressløk, rabarbra, bjørnerot, eple, rips og solbær. Mange aktiviteter (både ute og inne) kan knyttes til disse artene, og både samtaler om plantene, plukking, smaking, sylting og baking er måter disse plantene kan bli en del av en innholdsrik hverdag med enkle aktiviteter.

I tillegg til disse artene blir flere av de andre artene på lista benyttet til mat i andre deler av verden. Det er vel heller lite trolig at det vil bli servert daglilje på sykehjemmet i Stryn, men det kan jo være greit å vite at om noen skulle finne på å smake, så er det altså helt ufarlig.

Daglilje er (fra lang tid tilbake) en viktig plante i det kinesiske kjøkken. Både blomsterknopper, ungsudd og knoller benyttes, og det er spesielt arter med gule og oransje blomster som skal være gode til mat (Smaaland, 2004).

Dogghosta (fig 19) dyrkes som grønnsak i fjelldistriktene nord i Japan. Det er særlig de unge bladstilkene som benyttes, mens enkelte mindre arter brukes som salat.

Også martagonlilje har lenge vært brukt til mat i Asia og i asiatiske butikker kan man få kjøpt «lily-bulbs» som enten kan brukes rå eller i varme retter. Til tross for at store deler av planten er giftig, har peon har også vært benyttet i matlaging. Særlig frøene har vært populære (som krydder i mat og øl), men også blomsten skal være spiselig. Primula er en annen spiselig plante, og både blad og blomster kan brukes i salat (Smaaland, 2004).

Figur 19. Dogghosta fra Nordsida. Planten dyrkes som grønnsak i Japan, mens den her er mest kjent som en skyggetålende og frodig staude.

I tillegg til kriteriene over, er det lagt vekt på å unngå svartelista arter og planter med ugressaktig spredning. Slike planter vil medføre unødvendig ekstraarbeid, og er derfor lite egnet i et anlegg som skal være lettstelt. Dette er også i tråd med grøntanleggbransjens anbefalinger for å redusere problemet med hagerømlinger til omkringliggende områder (Fagus, 2011). En del av de gamle bondestaudene er så hardføre at de allerede er høyrisikoarter på Norsk svarteliste 2007 (for eksempel hagelupin), og bør derfor ikke plantes.

Samtlige registrerte arter er vurdert. Det var mange å velge mellom, men jeg valgte å konsentrere meg om et utvalg som ville gi et harmonisk uttrykk. Det ble også lagt vekt på å sikre blomstring gjennom hele sesongen.

Det er også tatt hensyn til om planten er en såkalt «plantearven»-plante (disse er vurdert spesielt; merket PA i tabell 3). PLANTEARVEN-konseptet forvaltes av Norsk genressurscenter og omfatter planter som ble brukt tidligere, men som ikke lenger er i vanlig bruk, og som det derfor er spesielt viktig å ta vare på. Mormateriale av disse plantene er samlet inn og levert til gartnerier og planteskoler, som oppformerer og selger plantene under varemerket PLANTEARVEN (plantearven.no).

Utvalgte planter fra feltarbeid

Tabell 3 gir en oversikt over planter som vil være særlig godt egnet i en sansehage. Samtlige arter ble observert under feltarbeid sommeren 2011 og har altså vokst i området siden før 1950.

Tabell 3. Planter fra feltarbeid som er særlig egnet i en sansehage for personer med demens. Tabellen viser løk, stauder og busker/trær valgt blant artene i vedlegg 1. Planteartplantene er merket PA og er vurdert som spesielt viktige å ivareta.

Løk	Stauder	Busker/Trær
Krokus Perleblomst Pinselilje Påskelilje Snøklokke PA	Arendssildre Arendsspir Aurikelprimula Bjørnerot PA Brannlilje Breihosta Daglili (flere arter) - Gul daglili PA - Liten gul daglili Dogghosta Engforglemmegei Engnellik Gressløk Hageprimula Høstflok PA Iris (sibiriris, sverdlilje, hageiris, dvergiris) PA Kjempekrage Kryptimian Kuleprimula Løytnantshjerte Martagonlilje PA Oktoberbergknapp Peon - Bondepeon - Klosterpeon - Silkepeon Pinsenellik Prestekrage Rabarbra Sibirialmue Pyreneersildre PA Smalhosta PA Smågullkorg PA Småhjerte PA Snøsløyfe Vårflok Vårkjærminne	Brudespirea Duftsjærsmin Eple, Enestående Hurdalsrose Kvitrose Rips, rød Solbær Syrin

Valg av kombinasjonsplanter

I en sansehage er det viktig at hagen skal virke stimulerende hele året. Etter at de første plantene er valgt ut fra ovennevnte kriterier, er det derfor lagt vekt på å velge planter som fyller eventuelle tomrom. Tidspunktet for når de ulike plantene er egnet til å fremkalle sanseintrykk er oppsummert i tabell 4 (blomst, frukt, bladverk, etc.).

Tabell 4. Oversikt over sesongvariasjoner fra mars til oktober. Artene er inndelt etter når på året de er egnet til å fremkalle sanseintrykk, f.eks. blomstring, lukt, smak eller høstfarger.

Mars	April	Mai	Juni	Juli	August	September	Oktober
Krokus Snøklokke	Arendssildre Aurikelprimula Krokus Kuleprimula Perleblomst Påskeliljer	Arendssildre Aurikelprimula Dvergiris Hageprimula Sibiriris Kuleprimula Løytnantshjerte Peon (Bondepeon, Klosterpeon) Perleblomst Pinselilje Pinsenellik Påskeliljer Rabarbra Pyreneersildre Smågullkorg Småhjerte Snøsløyfe Vårfloks Vårkjæreminne Eple Gressløk Brudespirea Eple Syrin	Brannlilje Bjørnerot Daglili (liten gul) Dvergiris Engforglemmegei Engnellik Iris (Sibiriris, Sverdiris, Hageiris) Kjempekrage Kryptimian Løytnantshjerte Peon (Klosterpeon, Bondepeon, Silkepeon) Pinselilje Pinsenellik Rabarbra Sibirialmue Pyreneersildre Smågullkorg Småhjerte Snøsløyfe Vårfloks Vårkjæreminne Gressløk Brudespirea Hurdalsrose Kvitrose Syrin Eple Duftskjærsmine	Arendsspir Bjørnerot Brannlilje Breihosta Daglili (liten gul, gul) dogghosta Engforglemmegei Engnellik Høstfloks Iris (hageiris) Kjempekrage Kryptimian Martagonlilje Peon (silkepeon) Rabarbra Sibirialmue Smalhosta Småhjerte Gressløk Hurdalsrose Kvitrose Rips Solbær Eple Duftskjærsmine	Arendsspir Bjørnerot Breihosta Daglili (gul) Dogghosta Engforglemmegei Høstfloks Kjempekrage Martagonlilje Peon Sibirialmue Smalhosta Småhjerte Gressløk Rips Solbær Eple	Arendsspir Bjørnerot Høstfloks Kjempekrage Smalhosta Småhjerte Gressløk Eple	Oktoberbergknapp Eple

Vi ser av tabellen at sommermånedene er godt dekket, mens vår og høst må suppleres med flere arter. Det er ikke nødvendig å supplere med mange stauder, men noen få er likevel lagt til. Det kan i tillegg være hensiktsmessig å velge blomstrende eller vintergrønne busker for å lette vedlikeholdet. Man bør også velge busker og trær med gode høstfarger. Under følger en oversikt over planter som er valgt for å supplere artene fra feltarbeid.

Stauder som supplerer plantevalget i sansehagen:

Brun daglilje – *Hemerocallis fulva*: Planteavren-plante. Blomstrer fra juli til august

Jordbær – *Fragaria x ananassa*: Godt kjent; gir gode smaksopplevelser gjennom sommeren.

Passer godt i opphøyd bed.

Silkepeon 'Festiva Maxima' – *Paeonia lactiflora* 'Festiva Maxima': Planteavren-plante.

Blomstrer i juni og juli. Det ble observert flere typer silkepeon under feltarbeid, men det er usikkert om Festiva Maxima er blant disse.

Vintergrønne busker/trær som supplerer plantevalget i sansehagen:

Krypbuskfuru – *Pinus mugo*: Lettstelt. Danner fine, grønne tuer mellom andre planter.

Laurbærhegg – *Prunus laurocerasus*: Skinnende grønt bladverk som pynter opp glisne bed om våren og høsten.

Søyleeiner – *Juniperus communis* 'Oskeladden': Godt kjent. Fint element for å skape variasjon i høyde i forhold til krypbuskfuru

Andre busker/trær som supplerer plantevalget i sansehagen:

Buskmure – *Potentilla fruticosa*: Blomstrer rikelig fra juli til oktober; godt kjent for de aller fleste.

Småbladlind – *Tilia cordata*: Kjent og kjært tre i Stryn. Blomstene sender ut frisk sommerduft til hagen i juli og august.

Svarthyll – *Sambucus nigra*: Mye brukt i området tidligere (pers.medd Inger Fure).

Svartsurbær – *Aronia melanocarpa*: Spiselige bær, flotte høstfarger.

Viftelønn – *Acer palmatum* 'atropurpureum': Vakkert rødt bladverk gir variasjon til hagen.

Japanspirea – *Spiraea japonica* 'Crispa': Karminrøde blomster fra juli til september.

Bjørkebladspirea – *Spiraea betulifolia*: Rikelig blomstring i juni og juli. Vakkert bladverk.

Sommerfuglbusk – *Buddleja davidii*: Tiltrekker sommerfugler

Klatrerose 'New Dawn' – *Rosa 'New Dawn'*: Blomstrer rikelig og blir rundt 4 m høy. Denne rosen passer derfor svært godt til å klatre på en pergola.

For komplett planteliste, se vedlegg 2.

Plassering og bruk av plantene

Jordbærbed

Jordbær passer fint å plassere i et opphøyd bed. Dette vil bedre tilgjengeligheten for personer som sitter i rullestol eller har problemer med å bøye seg. Ansatte ved avdelingen ga også uttrykk for at dette var noe de ønsket seg hvis det skulle lages en sansehage.

Steinbed

En del av plantene, særlig de litt små, vil passe godt i steinbed. Dette vil også være en god løsning med tanke på vedlikehold, ettersom flere mindre arter samles på ett sted i stedet for at disse spres rundt om kring. Steinbedet kan godt plasseres ved en av sitteplassene slik at beboerne kan følge med på hva som skjer til de ulike årstidene. Fig.20 viser hvilke arter som er tenkt plassert i steinbedet, samt fargeinntrykk gjennom sesongene.

Arter:	Blomstring gjennom vår, sommer og høst
Arendssildre	Mars-April
Aurikkel-primula	
Bjørnerot	
Engnellik	
Dvergiris	
Hageprimula	Mai-Juni
Krokus	
Kuleprimula	
Kryptimian	
Løytnants-hjerte	
Oktoberbergknapp	
Perleblomst	
Pinsenellik	Juli-August
Skyggesildre	
Sibirvalmue	
Småhjerte	
Snøklokke	
Snøsløyfe	Fra venstre: småhjerte, sibirvalmue, kryptimian, bjørnerot, engnellik
Vårfloks	September – oktober
	
	Fra venstre: oktoberbergknapp, bjørnerot, småhjerte

Figur 20. Fargeinntrykk fra steinbedet fra april til oktober. Artene er satt sammen på en slik måte at det skal være tydelige sesongvariasjoner fra vår til høst.

Plassering av andre stauder

Blomsterløk kan med fordel plasseres rundt busker slik at bladene kan få visne ned uten at dette blir skjemmende. Påskeliljer og pinseliljer kan også plantes sammen med hosta, mens krokus passer fint rundt omkring i plenen.

Planter som blomstrer tidlig og senere visner ned bør plantes sammen med planter som kommer litt senere i gang. Dette gjelder for eksempel smågullkorg som gjerne kan plantes sammen med kjempekrage og astilbe.

De mer omfangsrike staudene kan plasseres i større grupper langs stiene for å gi et rolig inntrykk. Både Iris (fig 21) og daglilje egner seg godt til dette. Peoner og liljer kan plantes som blikkfang i nærheten av sitteplassene.

Figur 21. Ulike arter av iris kan med fordel plantes langs stien. Bildet til venstre viser *I. Variegata*, mens bildet til høyre viser *I. Sibirica*. Begge fra Nordsida.

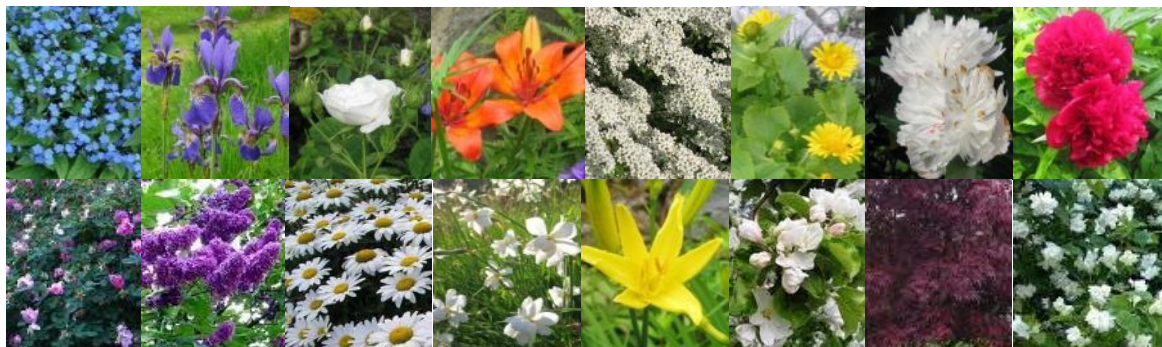
Vårkjærminne og engforglemmegei passer godt ved foten av trær der de kan få danne tette og fargerike matter om våren. Fig.22 gir et inntrykk av fargene i hagen fra april til oktober (utenom steinbedet – se fig.20).

Mars-April

Fra venstre: Krokus, laurbærhegg, påskeliljer, perleblomst, snøkløkker, krypbuskfuru

Mai-Juni:

Fra venstre: vårkjærminne, sibiriris, kvitrose, brannlilje, brudespirea, smågullkorg, bondepeon, silkepeon, hurdalsrose, syrin, kjempekrage, pinseliljer, gul daglilje, eple, viftelønn, duftskjærsmine

Juli- august

Fra venstre: astilbe, høstflops, viftelønn, brannlilje, daglilje, engforglemmegei, duftskjærsmine, eple, martagonlilje, silkepeon, rips, kjempekrage, solbær, hageiris

September – oktober

Fra venstre: krypbuskfuru, høstflops, kjempekrage, astilbe, svartsbær, buskmure, viftelønn

Figur 22. Dominerende fargeinntrykk fra hagen gjennom sesongene. Plantene er satt sammen for å gi gode sanseintrykk hele året, samtidig som sesongvariasjonene er tydelige.

Blomstereng

Et mindre område er tegnet inn som blomstereng med tradisjonelle engarter som prestekrage og blåklokke. Forsøk viser at lokalt genetisk opphav betyr mye for om etableringen av en blomstereng blir vellykket eller ikke (Austad m.fl, 2007) og det finnes mange flotte blomsterenger i kommunen som kan gi opphav til lokale frø (fig 23).

Figur 23. Det finnes mange flotte blomsterenger i kommunen. Denne er fra en skråning på Nordsida. De små bildene viser noen av artene i enga. Fra venstre: heiblåfjær *Polygalaceae serpyllifolia*, tiriltunge *Lotus corniculatus*, rødkløver *Trifolium pratense* og Mattesveve *Pilosella peleteriana*

I tillegg til å være dekorativ og et kjent element kan den lille enga gi mulighet for å hesje (i begrenset omfang) dersom det er interesse for dette. Stryn er en gammel jordbrukskommune og det er derfor sannsynlig at dette vil være et kjent element for mange. En blomstereng krever ikke vanlig plenskjøtsel, men må bare slås et par ganger i sesongen.

Andre elementer i sansehagen

Avgrensing

Hagen er i dag avgrenset av et nettinggjerde og en bølgehekk. Bølgehekkene er godt egnet som avgrensing ettersom den er tett og fin, men gjerdet bør utbedres da det er for lavt og heller ikke spesielt pent. En utfordring er behovet for port i avgrensingen. Denne bør være lik resten av avgrensingen når det gjelder materialvalg slik at den fremheves minst mulig. En god løsning kan være å plante busker og trær som fjerner utsikten mot porten. Det er også viktig at stiene i hagen ikke fører til porten. Beboerne følger stien, og dersom stien fører til porten vil de bli frustrerte fordi de ønsker å gå ut (Berentsen m.fl, 2007).

Stier

Mange personer med demens har tendens til å vandre rastløst omkring (Berentsen m.fl, 2007). Det er derfor viktig at beboerne kan ferdes fritt i hagen. Mange kan ha problemer med å ta selvstendige valg, slik at en sti bør føre beboerne innom ulike sansestimulerende steder og deretter tilbake til utgangspunktet. Et naturlig utgangspunkt for en slik sti vil i dette tilfellet være plattingen utenfor det felles oppholdsrommet. Stien er også foreslått som en buktende sløyfe for å få flest mulig lengdemeter. Hagen utenfor Stryn sjukeheim er flat, noe som gjør at det enkelt kan opparbeides gode stier. Det er anbefalt at bredden på stien er rundt 1,5 m med noen større møteplasser slik at to rullestoler kan passere hverandre. Disse møteplassene kan lages i forbindelse med hvileplasser med benker.

Det er viktig å tenke på universell utforming ettersom en del beboere bruker rullator eller rullestol. Underlaget må derfor være sklisikkert, jevnt og uten store fuger. Det bør også være matt og uten store fargekontraster fordi personer med demens kan føle at skarpe, glinsende farger er ubehagelige. Det er også en fordel med tydelig kantavgrensing (Berentsen m.fl, 2007). Mange sansehager har valgt asfalt som belegg. Dette er en rimelig og praktisk løsning, men man kan stille spørsmål ved hvordan beboerne vil oppleve en asfaltert sti i hagen. Gjenkjenning er som sagt viktig for å gjenkalle minner, men det er vel lite trolig at den store andelen av beboerne hadde asfalt i barndomshagen. De fleste vil kanskje heller forbinde asfalt med parkeringsplasser og liknende, noe som vil være uheldig når målet er å skape en lun, hjemmekoselig og trygg atmosfære. I dette tilfellet er det derfor valgt belegningsstein.

Oppholdsplasser

Erfaringer fra andre sansehager viser at en av de hyppigst gjennomførte aktivitetene har vært sosiale samlinger med mat og drikke (Berentsen mfl, 2007). Det er derfor lagt opp til to store oppholdsplasser i sansehagen; en utenfor det felles spiserommet og en med pergola ute i hagen. I tillegg er det flere mindre oppholdsplasser med benker. Aldrende øyne er sensitive for gjenskin og reflekser som oppstår når sollys treffer lyse møbler. Det er derfor valgt mørke farger på møblement og liknende. Alle oppholdsplassene er planlagt slik at oppmerksomheten skal trekkes mot spesielle element som kan virke sansestimulerende på ulike måter (blomster, drivhus, bærbusker ol), men uten at det blir for mange inntrykk på samme tid. Det er også lagt vekt på at man skal lede oppmerksomheten inn i hagen og ikke ut av den.

Kjente element

Sansehagen bør inneholde noe beboerne drar kjensel på fra tidligere i livet. I tillegg til plantene bør hagen inneholde to til tre kjente element (Berentsen mfl, 2007). I dette tilfellet er det foreslått fuglebrett (ettersom dette er noe avdelingen bruker allerede) og drivhus.

Belysning

Det er anbefalt at sansehager og stier har belysning, slik at hagen blir synlig innenfra på mørke kvelder og vinterstid. Selv om hagen er mindre i bruk om vinteren kan beboere likevel ha stor glede av å se ut. Lav utebelysning (pullerter) er et godt alternativ som lyser opp bakken uten å gi ubehagelig skinn i øynene. Det bør også velges en type stolpe og armatur som eldre mennesker oppfatter som lyktestolper (Berentsen mfl, 2007).

Aktiviteter

Hagen er planlagt med tanke på at det skal være plass til ulike aktiviteter, både faste og spontane. Stien er planlagt som en sløyfe som leder beboerne innom ulike områder som kan inspirere til aktivitet (for eksempel rundt drivhuset) eller kanskje bare til å sette seg ned på en benk og betrakte omgivelsene (fig 24 og 25). Det viktigste er at beboerne får et tilbud om å være ute i frisk luft.

Plantegninger og beskrivelse av sansehagen

1. *Acer palmatum* 'atropurpureum' - Viftelønn
2. *Aronia melanocarpa* - Svartsurbær
3. *Buddleja davidii* - Sommerfuglbusk
4. *Juniperus communis* 'Oskeladden' - Søyleeiner
5. *Malus domestica* 'Enestående' - Eple; Enestående
6. *Philadelphus coronarius* - Duftskjærsmine
7. *Pinus mugo* - Krypbuskfuru
8. *Potentilla fruticosa* - Buskmure
9. *Prunus laurocerasus* - Laurbærhegg
10. *Ribes nigrum* - Solbær

11. *Ribes rubrum* - Rips
12. *Rosa alba* - Kvitrose
13. *Rosa alba* 'hurdalsrose' – hurdalsrose
14. *Rosa* 'New Dawn' – klatreroser 'New Dawn'
15. *Sambucus nigra* - Svarthyll
16. *Spiraea betulifolia* - Bjørkebladspirea
17. *Spiraea japonica* - Japanspirea
18. *Spiraea x cinerea* 'Grefsheim' - brudespirea
19. *Syringa vulgaris* – Syrin
20. *Tilia cordata* - Lind

Figur 24. Plantegning over området. Trær og busker er nummerert (antall i parentes dersom flere), mens stauder er skrevet inn med hvit skrift som viser omtrentlig plassering. Det lille bildet viser området plassert på kart som over Stryn sjukeheim

Figur 25. Sansehagen sett ovenfra. Stien bukte seg mellom ulike oppholdsplasser som veksler mellom å kunne inspirere til aktivitet (f.eks. drivhus) eller til å slappe av i fred og ro i grønne omgivelser.

Det er syv sitteplasser i hagen; to store og fem mindre hvileplasser med benk langs stien (se fig 24 og 25). Den første oppholdsplassen (fig 26) er rett utenfor det felles oppholdsrommet. Her er det allerede støpt platting som kan brukes. Fra denne oppholdsplassen har beboerne god utsikt til resten av hagen slik at de kan få lyst til å gå seg en tur. Steinbedet er plassert til høyre for uteplassen og gir god variasjon gjennom sesongen. Ellers er både brudespirea og japanspirea plassert like utenfor plattingen, mens svartsurbær er plassert like bak brudespireaen og vil gi fine høstfarger.

Figur 26. Sitteplassen utenfor oppholdsrommet gir godt utsyn til hagen og kan gi beboerne inspirasjon til å rusle en tur

Dersom man går ut av oppholdsplassen og følger stien på venstre side vil man først komme forbi blomsterenga med porten ut av hagen (fig 27). Stien vil forhåpentligvis lede beboerne videre forbi raden av dagliljer og mot neste hvileplass. Her kan man sitte ned og, avhengig av tidspunkt, se påskeliljer, pinseliljer, vårkjærminne, dagliljer eller brannlilje. Benken vender også rett mot svarthyllen som for noen kan vekke minner om tidligere bruk. Rett i nærheten er det et lindetre som vil gi frisk sommerduft til hagen.

Figur 27. Stien leder forbi blomsterenga og fortsetter langs raden av dagliljer. Den første sitteplassen er gjemt bak søyleeinerne

Den neste sitteplassen man kommer til er omkranset av syriner og dvergbuskfuru og vil være en spesielt fin sitteplass om våren når syrinene blomstrer (fig 28).

Figur 28. En spesielt fin sitteplass om våren

Fra sitteplassen har man utsikt mot drivhuset (fig 29) og området rundt med solbærbusker, rabarbra og gressløk. Beboerne kan forhåpentligvis bli inspirert til enkle hageaktiviteter eller bare til å smake på det som vokser der.

Figur 29. Fra sitteplassen ved syrinene har man utsikt mot drivhuset.

Etter at man har stoppet ved drivhuset kan man fortsette til neste hvilested i det nordre hjørnet av hagen (fig 30). Rundt og bak benken vokser dvergbuskfuru, søyleeiner og to prestegårdsroser (hurdalsrose og kvitrose). Fra benken har man utsikt mot en gruppe peoner foran den japanske viftelønnen som skjerner den store uteplassen under pergolaen (fig 31).

Figur 30. Sitteplassen i det nordre hjørnet av hagen. Bak benken blomstrer prestegårdsroser og en sommerfuglbusk som vil tiltrekke sommerfugler. På plenen foran blomster peoner.

Figur 31. Under pergolaen er det sitteplass til flere. Klatrerosene vil etter hvert vokse seg høye og vil kunne ledes over taket på pergolaen. I krukkene kan beboerne plante sommerblomster.

Figur 32. En av benkene er plassert med utsikt til både epletrær og ripsbusker

Den neste benken er plassert rett ved det ene epletreet og har buskmure og laurbærhegg i bakgrunnen. I bedet bak benken vokser også martagonlilje. Benken er ellers vendt mot ripsbuskene (fig 32). Når man fortsetter langs stien kommer man forbi et bed med påskeliljer og perleblomst om våren, og kjempekrage, hageiris og høstfloks som blomstrer gjennom sommeren og høsten. Ved den neste hvileplassen finner man duftskjærsmine, laurbærhegg og dvergbuskfuru i bakgrunnen, mens benken er vendt mot et bed med vekselvis påskeliljer, smågullkorg og astilbe (fig 33).

Figur 33. Sesongvariasjoner ved den siste hvileplassen før man kommer tilbake til utgangspunktet. Om våren (til venstre) blomstrer påskeliljer, mens høsten (bilde til høyre) er preget av astilbe. I bakgrunnen vokser laurbærhegg, dvergbuskfuru og duftskjærsmine.

Dette er den siste benken før man kommer tilbake igjen til utgangspunktet. På veien tilbake til terrassen går man forbi et opphøyd bed med jordbær der det vil være enkelt å plukke uten å måtte bøye seg. Turen avsluttes forbi steinbedet og inn igjen på terrassen.

Konklusjon

Kartleggingen av historiske hageplanter i Stryn kommune sommeren 2011 resulterte i en liste over 129 registrerte arter. Det generelle inntrykket etter å ha vurdert listen nærmere er at funnene stemmer bra overens med hva som har vært vanlig ellers i landet. Også plantenes opprinnelse og måten å skaffe seg planter på ser ut til å følge kjente mønstre. Som ellers i landet har byttekulturen stått sterkt, og de gamle bondestaudene finnes i de fleste hagene.

Mange av de gamle hageplantene egner seg svært godt i en sansehage for demente, ettersom de ofte oppfyller flere av kriteriene for å kunne vokse der: de er velkjente, ofte har de både sterke farger og god duft, og de er gjerne hardføre. Samarbeid mellom offentlige institusjoner og lokale hagelag kan derfor være en god løsning for å sikre at lokale plantegenetiske ressurser ikke går tapt. Lokale samlinger med lokale arter vil være interessante ut fra et lokalhistorisk perspektiv, men det er også av biologisk betydning ettersom slike hageplanter har vist seg hardføre gjennom lang tid, og kan ha egenskaper som mangler hos mer moderne sorter. Det vil også være mulig å hente ut materiale fra en slik samling til oppformering og videreformidling, noe som kan ha stor verdi for fremtidig bruk av plantene.

Likevel er det ikke alle gamle hageplanter som egner seg i et slikt anlegg. Noen fordi de er giftige, andre fordi de utgjør en trussel mot norsk natur og biologisk mangfold. Mange av de gamle bondestaudene er svært hardføre og allerede vurdert som høyrisikoarter på Norsk svarteliste 2007. Det er derfor viktig å tenke nøye gjennom hvilke planter man velger, og være klar over at ikke alle gamle hageplanter er ønsket i norske hager. Samtidig må man lese svartelista med forbehold. Ny Norsk svarteliste 2012 omfatter en rekke nye arter (Gederaas m.fl 2012), også noen av de som inngår i sansehagen i denne oppgaven, blant annet syrin. I Stryn er det lite trolig at syrin utgjør noen reel trussel, men enkelte steder rundt Oslofjorden opplever man at hagerømlinger koloniserer store områder. Endrede økologiske betingelser som følge av klimaendringer kan føre til at situasjonen blir en annen også i Stryn, slik at det er viktig å være klar over hvilke arter som finnes på svartelista og behandle planteavfall med tanke på å unngå spredning av disse.

Artene som til sist ble valgt ut til å vokse i sansehagen ble satt sammen for å representere den lokale plantearven, men de ble først og fremst valgt for å kunne spre glede og vekke minner hos personer som lider av demens. Jeg tror de fleste norske sykehjem ville hatt glede av en slik sansehage og at den ville bidra til å skape en mer innholdsrik og stimulerende hverdag både for beboere og ansatte.

Arbeidet med denne bacheloroppgaven har vært svært interessant, men også utfordrende. Særlig krevende var det å lokalisere representative hager, noe som likevel løste seg på en god måte etter at jeg valgte å konsentrere meg om to rurale utkantområder. Planleggingen av sansehagen var spesielt lærerik, og jeg håper tegningene kan være til inspirasjon for kommunen i arbeidet med oppgradering av uteområdet tilknyttet demensavdelinga.

Kilder:

Nettsider

<http://www.skogoglandskap.no/artikler/2008/feltgenbanker>

<http://www.hjelle.com/historie-N.html>

<http://helsenorge.no/Helseogsunnhet/Giftinformasjon/Sider/Planter-og-baer.aspx>

<http://fagus.no/nyheter/bransjestandard-om-invaderende-planter>

<http://www.plantearven.no/>

<http://www.plantearven.no/tilgjengelige-planter/>

<http://www.fylkesatlas.no/>

<http://www.norge.no/kart/Sognogfjordane/default.asp?navn=Sogn+og+Fjordane>

http://kart.nordfjordnett.no/GISLINEWebInnsyn_nordfjord/

Litteratur

Adevi, A.A. og Lieberg, M. 2012; Stress rehabilitation through garden therapy
A caregiver perspective on factors considered most essential to the recovery process, *Urban Forestry & Urban Greening* 11, s 51– 58.

Austad, I., Rydgren, K., Sørensen, K.R. og Byrkjeland, L. 2007 – Bevaring av genressurser:
Etablering av urterik slåtteeeng på Sunnfjord museum, Sogn og Fjordane, R-NR 2/07 AIN,
Høgskolen i Sogn og Fjordane.

Balvoll, G. og Weisæth, G. 1994. *Horticultura – Norsk hagebok frå 1694 av Christian Gartner*,
Landbruksforlaget.

Berentsen, V.D., Grefsrød, E. og Eek, A. 2007. *Sansehager for personer med demens –
utforming og bruk*, Forlaget Aldring og helse.

Berge, U. 2011. Litt om plantar, mat og medisin; *Årbok 2011; Stryn historielag*, s 104-126.

Borgen, L. og Guldahl, A. S. 2011. Great-grannys Garden: a living archive and a sensory
garden, *Biodiversity and Conservation*, Volume 20, nr 2 2011, s 441-449.

Bruun, M. 2001. *De herskapelige hagene*. Ottar nr. 235 (nr. 2/2001), s 3-10.

Engedal, K. og Haugen, P.K. 2005. Demens. Fakta og utfordringer, Forlaget Aldring og helse.

Gederaas, L., Salvesen, I. og Viken, Å. (red.) 2007. Norsk svarteliste 2007 – Økologiske risikovurderinger av fremmede arter. Artsdatabanken.

Gederaas, L., Moen, T.L., Skjelseth, S. og Larsen, L.-K. (red.) 2012. Fremmede arter i Norge – med norsk svarteliste 2012. Artsdatabanken, Trondheim.

Pape, K.P., Moseby, A. og Andresen, T.B. 2010. Demensvennlige omgivelser – sansehage for personer med demens. GERIA -Oslokommunes ressurscenter for demens/alderspsykiatri

Hansen, O.B., Brevik, J.G, Von Essen, M., Lyngar, D., Sandved, M., Fløystad, J., Sjøborg, S., Rinda, M.S., Måge, F., Stubhaug, E., Børtnes, G., Molteberg, B., Tveito, O.E., og Redalen, G (red.) 2006. Hageselskapets sortsliste. Det norske hageselskap.

Hansen, O.B. og Hansen, E. 2007. Trær og busker for norske hager. Tun forlag.

Helle, T. og Clemetsen, M. 1993. Kulturlandskap og kulturmarkstyper i Stryn kommune, Kulturlandskap i Sogn og Fjordane – Bruk og vern. Rapport nr 24; Sogn og Fjordane distriktshøgskule

Hjeltnes, S.H. 2003. Genetiske ressursar i Ribes.

Langeland, K. 2009. Stauder i norske hager. Tun forlag.

Marstein, M. og Vange, V. 2008. Kartlegging og bevaring av gamle stauder og roser fra Nord-Gudbrandsdalen - Rapport fra feltarbeid.

Marstein, M. 2008. Oldemors pioner og sånne gule liljer – veger til viten om gamle stauder i nåtidas hager; masteroppgave UiO.

Meyer, O.B. (red) 1984. Breheimen –Stryn. Konesjonsavgjørende botaniske undersøkelser. Botanisk institutt, rapport 34 - UiB

Mørkved, B. 2001. *Prestegårdshagene*. Ottar nr. 235 (nr. 2/2001), s 11-19

Månsson, L. 2002. Gyldendals store bok om stauder. Gyldendal fakta.

Nedkvitne, K. og Gjerdåker, J. 1997. Lind i norsk natur og tradisjon. Norsk Skogbruksmuseum Særpublikasjon nr. 12. Elverum.

Smaaland, T., 2004. Din drømmehage, Kagge forlag.

Muntlige kilder:

Gunnlaug Brendehaug, hageeier på Nordsida

Bjørg Rand, hageeier på Nordsida

Britt Rand, hageeier på Nordsida

Inger Fure, hageeier i Oppstryn og leder for botanisk hage ved Jostedalsbreen nasjonalparksenter.

Berit Vetlesen, helse og sosialsjef i Stryn kommune

Vedlegg 1. Registrerte arter i åtte hager i Stryn kommune sommeren 2012.

Forklaring til tabellen:

Gjenst.: gjenstående fra tidligere eier. Hageeier vet at planten er gammel, men har ingen informasjon utover dette.

Hadde tidl.: Hadde tidligere. Planten vokste i hagen fra gammelt av, men finnes ikke lenger av ulike årsaker.

Gml.gard: Planten (i hage nr 4) ble flyttet med fra Gamlegarden ved generasjonsskifte.

X: Planten finnes i hagen, men er sannsynligvis av nyere dato.

Tabellen oppsummerer funnene fra feltarbeid og gir en oversikt over hvor plantene opprinnelig kom fra (i de tilfeller dette er kjent), samt omtrentlig dato for når de ble anskaffet. Tabellen er sortert alfabetisk (latinske navn).

Art (latinsk navn)	Norsk navn	Hage 1	Hage 2	Hage 3	Hage 4	Hage 5	Hage 6	Hage 7	Hage 8
Aconitum x cammarum	Prakthjelm	x	hadde tidl.	gjenst.		gjenst.			fra svigermor, oppr ca 1935
Ajuga reptans	Krypjonsokkoll			x					fra Sandane, ca 1900
Allium schoenoprasum	Gressløk	1930	fått	x	gml.gard				
Angelica archangelica	Kvann			fått					
Aquilegia vulgaris	Akeleie	vill	fra tidl gård	x	gml.gard	gjenst.	gjenst.	1950, fra Sandane ca 1900	fra mor, oppr ca 1900
Aquilegia Cultorum-gruppen	Praktakeleie		x	gjenst.					
Arabis caucasica	Hageskrinneblom	1930	x						x
Aruncus dioicus	Skogskjegg			x		gjenst.			fra svigermor, ca 1935
Astilbe arendsii	Arendsspir	1930	fra tidl gård	gjenst.	gml.gard	gjenst.		1950	fra mor
Bergenia cordifolia	Bergblomst		fått	gjenst.	x				fra mor
Bistorta affinis	Dvergslirekne		fått		gml.gard				
Buxus sempervirens	Buksbom	1930							fra Sandane, ca 1900
Campanula glomerata	Toppklokke			gjenst.			gjenst.	1950, fra Sandane ca 1900	
Campanula persicifolia	Fagerklokke	x	fått		x				
Campanula rapunculus	Ugrasklokke		fått	vill			gjenst.		
Cerastium	Filtarve	1930	fra tidl gård	gjenst.					
Cotoneaster horizontalis	Mispel, kryp		x	gjenst.					
Crocus	Krokus		x	gjenst.	x				

Cymbalaria muralis	Murtorskemunn								fra Sandane, ca 1900
Dahlia ssp.	Georginer	x		x	gml.gard				
Dianthus barbatus	Busknelik		fått	gjenst.	gml.gard		gjenst.		
Dianthus deltoides	Engnelik	x		gjenst.				x	
Dianthus gratianopolitanus	Pinsenellik			x		gjenst.			
Dianthus plumarius	Fjærnelik			gjenst.	gml.gard			1950, fra Sandane ca 1900	
Dicentra formosa	Småhjerte			gjenst.	gml.gard				
Dicentra spectabilis	Løytnantshjerte	x		gjenst.	gml.gard				x
Euphorbia cyparissias	Sypressvortemelk						gjenst.		fra mor, ca 1950
Galanthus nivalis	Snøklukke			gjenst.					
Geranium ssp.	Storkenebb, lilla enkel	x	fått						
Geum coccineum	Prakthumleblom		x	x	x	gjenst.			fra svigermor, ca 1935
Hedera helix	Eføy	1922		gjenst.				1950, fra Sandane ca 1900	
Hemerocallis lilioasphodelus	Gul daglilje	x		x	gml.gard	gjenst.		1950	x
Hemerocallis minor	Liten gul daglilje				gml.gard				
Heuchera	Alunrot				gml.gard				
Hieracium auratiacum	Hagesveve			gjenst.					
Hosta fortunei	Breihosta					fra Kalvåg			
Hosta lancifolia	Smalhosta		fått						
Hosta sieboldiana	Dogghosta	x		gjenst.	fått				
Hosta undulata	Bølgehosta	x	fått		fått				
Humulus lupulus	Humle	1930		x					
iberis sempervirens	Snøsløyfe			x	gml.gard			x	
Iris pseudacorus	Sverdiris		fått	x	fått				
Iris pumila	Dvergiris	1930	fått	gjenst.	Kroken husmorskule 1952				
Iris sibirica	Sibiriris	x		x				1950	
Iris x germanica	Hageiris	1930	fått						
Leucanthemum vulgare	Prestekrage		vill	vill	vill		vill	vill	
Leucanthemum x superbum	Kjempekrage					gjenst.			

Ligustrum vulgare	Europaliguster							1950, opprinnelig Bergen ca 1900	
Lilium bulbiferum	Brannlilje					gjenst.	gjenst.		fra svigermor, oppr ca 1900
Lilium hollandicum	Hagelilje, oransje			x	gml.gard				
Lilium martagon	Martagonlilje								fra svigermor, oppr ca 1935
Lonicera caprifolium	Kaprifol	1930		x					
Lonicera periclymenum	Vivendel		fått				gjenst.	1950, fra Sandane ca 1900	vill
Lupinus polyphyllus	Lupin		fra tidl gård	gjenst.	gml.gard		gjenst.	ca 1960, amerika?	
Lysimachia nummularia	Krypfredløs	x						1950, fra Sandane ca 1900	fra gammel hage i Stryn
Lysimachia punctata	Fagerfredløs		fra tidl gård		x	gjenst.	gjenst.		
Lythrum salicaria	Strandkattehale	x		x	x				
Malus domestica, Enestående	Eple, Enestående	1925							
Malus domestica, Gravenstein	Eple, Gravenstein	1930						1950	
Malus domestica, Ingrid Marie	Eple, Ingrid Marie							1950	
Malus domestica, Prins	Eple, Prins	1930							
Malva	Kattost					fått			
Malva moschata	Moskuskattost			fått					
Meum athamaniticum	Bjørnerot	x		x			gjenst.		fra svigermor, ca 1935
Mimulus	Hagegjøgler			fått					
Muscari	Perleblomst			gjenst					
Myosotis scorpioides	Engforglemmegei		x	x					fra Sandane, ca 1900
Myrrhis odorata	Spansk kjærvel			fått					
Narcissus ssp	Påskelilje	1930	fra Svarstad 1940	gjenst.	x				
Narcissus poeticus	Pinselilje		x	gjenst	x				
Omphalodes verna	Vårkjæreminne			x			gjenst.		
Paeonia lactiflora	Silkepeon, hvit	1930	fått fra Hopland						
Paeonia lactiflora	Silkepeon, rosa	1930							
Paeonia officinalis	Klosterpeon	1922		x					
Paeonia ssp.	Peon, rosa				gml.gard				fra gammel hage i Stryn
Paeonia ssp.	Peon, hvit				x				ca 1930
Paeonia ssp.	Peon, mørk rød				gml.gard				

<i>Paeonia suffruticosa</i>	Kinesisk tre-pion	1936							
<i>Paeonia x festiva</i>	Bondepeon		fra tidl gård	x					fra Guddal, ca 1900
<i>Papaver croceum</i>	Sibirvalmue	x	fått	genst.	gml.gard		gjenst.		
<i>Philadelphus coronarius</i>	Duftsjærsmín	x	fått avlegger	x					
<i>Philadelphus ssp.</i>	Fylt skjærsmín			x					fra mor, ca 1950
<i>Phlox subulata</i>	Vårfloks		fått					x	
<i>Phlox x hortorum</i>	Høstfloks	1930	fått		gml.gard				fra mor, ca 1950
<i>Polemonium caeruleum</i>	Fjellflokk	x					gjenst.		
<i>Polygonatum odoratum</i>	Kantkonvall		x		fra Skaugum			x	
<i>Polygonatum x hybridum</i>	Storkonvall	vill				gjenst.			
<i>Primula auricula</i>	Aurikelprimula	1930	x			gjenst.			
<i>Primula denticulata</i>	Kuleprimula		fått	genst.	gml.gard	gjenst.			
<i>Primula eliator</i>	Hageprimula				gml.gard			1950	
<i>Primula veris</i>	Marianøkleblom							1950	
<i>Primula vulgaris</i>	Kusymre	x	fått	fått				1950	
<i>Prunus domestica</i> , Althan	Plomme, Althan	1930							
<i>Prunus domestica</i> , Rivers Early	Plomme, Rivers Early	1950							
<i>Prunus domestica</i> , Viktoria	Viktoriaplomme	fantet tidligere, ca 1930							
<i>Pyrus communis</i>	Pære, grev Moltke	1950							
<i>Rheum rhaponticum</i>	Rabarbra	1930	fra tidl gård	genst.					
<i>Rhodiola rosea</i>	Rosenrot			genst.				x	
<i>Rhododendron</i>	Rhododendron, lilla	1922	x	x	Avlegger fra Torheim				
<i>Ribes nigrum</i>	Solbær	x						1950	
<i>Ribes rubrum</i>	Rips, rød	1930	fått	genst.				1950	
<i>Ribes uva crispa</i>	Stikkelsbær	1930							
<i>Rodgersia podophylla</i>	Koreabronseblad	x	fra Tvinnereim		x				
<i>Rosa alba</i> 'Hurdalsrose'	Hurdalsrose		x	genst.					
<i>Rosa canina</i>	Nyperose	vill		vill					
<i>Rosa moyesii</i>	Mandarinrose	1930							x

Rosa Rugosa	Rynkerose				fått			1960, bytte mot syrin	fra mor
Rosa x alba	Kvitrose		fra mor		gml.gard	x			
Rosa, Great Western	Rose, Great Western								fått 1955, fra Erdal
Rosa, Harrison Yellow?	Rose, Harrison Yellow?								fått 1955, fra Erdal
Saxifraga arendsii-gruppen	Hagesildre		fått	gjenst.	gml.gard				
Saxifraga x geum	Pyreneersildre			gjenst.				1950, fra Sandane ca 1900	
Saxifraga x arendsii	Arendssildre			gjenst.					fra Sandane, ca 1900
Scilla siberica	Scilla			gjenst					
Sedum reflexum	Broddbergknapp			gjenst.				1950, fra Sandane ca 1900	
Sedum spectabile x telephium	Oktoberbergknapp		fra tidl gård		fått				
Solidago Canadensis-gruppen	Hagegullris	x		x			gjenst.		
spiraea x arguta	Slørspirea	1930							
Spiraea x billardi	Billardspirea		fra Hammer						
Spiraea x cinerea	Brudespirea			fått, ca 1950				x	
Symphoricarpos albus	Snøbær							Fra Folven	fra mor
Symphytum officinale	Valurt					gjenst.			
Syringa vulgaris	Syrin, alle	1922	x	x	gml.gard		gjenst.	1950, fra Sandane ca 1880	fra mor
Tanacetum parthenium	Matremkrage	x			gml.gard				
Thymus serpyllum	Kryptimian		fått	gjenst.	x			x	
Verbascum nigrum	Mørkkongslys		fått			gjenst.	gjenst.		
Veronica gentianoides	Kosakkveronika								fra Sandane, ca 1900
Vinca minor	Gravmyrt	x		gjenst.		gjenst.			fra mor
Viola cornuta-gruppen	Hagefiol	gjenst		gjenst	gml.gard				

Vedlegg 2. Planteliste for sansehagen

Listen er inndelt i løk, stauder og lignoser og er sortert alfabetisk (latinske navn).

Løk

<i>Crocus</i>	Krokus
<i>Galanthus nivalis</i>	Snøklukke
<i>Muscari</i>	Perleblomst
<i>Narcissus poeticus</i>	Pinselilje
<i>Narcissus</i>	Påskelilje

Stauder

<i>Allium schoenoprasum</i>	Gressløk
<i>Astilbe arendsii</i>	Arendsspir
<i>Dianthus deltoides</i>	Engnellik
<i>Dianthus gratianopolitanus</i>	Pinsenellik
<i>Dicentra formosa</i>	Småhjerte
<i>Dicentra spectabilis</i>	Løytnantshjerte
<i>Doronicum columnae</i>	Smågullkorg
<i>Fragaria x ananassa</i>	Jordbær
<i>Hemerocallis fulva</i>	Brun daglilje
<i>Hemerocallis lilioasphodelus</i>	Gul daglilje
<i>Hemerocallis minor</i>	Liten gul daglilje
<i>Hosta fortunei</i>	Breihosta
<i>Hosta lancifolia</i>	Smalhosta
<i>Hosta sieboldiana</i>	Dogghosta
<i>Iberis sempervirens</i>	Snøsløyfe
<i>Iris pseudacorus</i>	Sverdlilje
<i>Iris pumila</i>	Dvergiris
<i>Iris sibirica</i>	Sibiriris
<i>Iris x germanica</i>	Hageiris
<i>Leucanthemum vulgare</i>	Prestekrage
<i>Leucanthemum x superbum</i>	Kjempekrage
<i>Lilium bulbiferum</i>	Brannlilje
<i>Lilium martagon</i>	Martagonlilje
<i>Meum athamaniticum</i>	Bjørnerot
<i>Myosotis scorpioides</i>	Engforglemmegei
<i>Omphalodes verna</i>	Vårkjærminne
<i>Paeonia lactiflora – festiva maxima</i>	Silkepeon – festiva maxima
<i>Paeonia officinalis</i>	Klosterpeon
<i>Paeonia x festiva</i>	Bondepeon
<i>Papaver croceum</i>	Sibirvalmue
<i>Phlox subulata</i>	Vårfloks

<i>Phlox x hortorum</i>	Høstfloks
<i>Primula auricula</i>	Aurikelprimula
<i>Primula denticulata</i>	Kuleprimula
<i>Primula eliator</i>	Hageprimula
<i>Rheum rhaponticum</i>	Rabarbra
<i>Saxifraga x arendsii</i>	Arendssildre
<i>Saxifraga x geum</i>	Pyreneersildre
<i>Sedum spectabile x telephium</i>	Oktoberbergknapp
<i>Thymus serpyllum</i>	Kryptimian

Lignoser

<i>Acer palmatum 'atropurpureum'</i>	Viftelønn
<i>Aronia melanocarpa</i>	Svartsurbær
<i>Buddleja davidii</i>	Sommerfuglbusk
<i>Juniperus communis 'Oskeladden'</i>	Søyleeiner
<i>Malus domestica</i>	Eple, Enestående
<i>Philadelphus coronarius</i>	Duftsjærsmine
<i>Pinus mugo</i>	Krypbuskfuru
<i>Potentilla fruticosa</i>	Buskmure
<i>Prunus laurocerasus</i>	Laurbærhegg
<i>Ribes nigrum</i>	Solbær
<i>Ribes rubrum</i>	Rips, rød
<i>Rosa Alba 'Hurdalsrose'</i>	Hurdalsrose
<i>Rosa Alba</i>	Kvitrose
<i>Rosa New Dawn</i>	Rose 'New Dawn'
<i>Sambucus nigra</i>	Svarthyll
<i>Spiraea betulifolia</i>	Bjørkebladspirea
<i>Spiraea japonica 'Crispa'</i>	Japanspirea
<i>Spiraea x cinerea</i>	Brudespirea
<i>Syringa vulgaris</i>	Syrin
<i>Tilia cordata</i>	Lind